

Fars Destan Tarihi Üzerine

İran halkının, akrabaları Hintliler gibi, İslam öncesi dönemde yazılı tarihi neredeyse hiç yoktu. Bu yüzden İran'da epik sanat devri başka ülkelere kıyasla daha uzun sürdü. Halk edebiyatı ürünü olan destan İran toplumunun okumuş kesiminde de büyük ilgi görüyordu. Destanın edebî olarak işlenişi başka hiçbir halkta olmayan bir destanın yaratılmasıyla sonuçlandı¹.

Gutschmidt, Marquart ve başkalarının çalışmalarıyla, özellikle Nöldeke'nin hâlâ önemini koruyan klasik eseriyle² Firdevsî'nin Şehnâme'sinde geçen bazı destan motiflerinin çok eski devirlere ait olduğu ve Ktesius dâhil eski Yunan yazarlarınca bilinildiği ispatlandı. İran destanının ve bazı motiflerinin nerede ortaya çıktığı, İran'ın bazı bölgelerinin ne derecede kendi destan geleneklerine sahip oldukları ve İran destanının ne derecede halkın ortak malı olduğu meseleleri tartışmaya açıktır. Bu meseleler, karmaşık yapıya sahip. Nöldeke'nin de hemfikir olduğu Gutschmidt'in teorisine göre Ktesius'un Kirosos hakkındaki hikâyesi Med değil Fars kökenlidir, çünkü aynı hikâye ikinci Fars saltanatının kurucusu Erdeşir ile ilgili de anlatılır. Gerçi Ktesius'un hikâyesinde Fars etkisinden ziyade Med etkisi görülür, ama bu Fars efsanesinin Ktesius'a Medya çerçevesinde anlatılmasıyla açıklanır ('wie sie- die Erzählung – von medischen Händen travestiert worden war'). Nöldeke'ye göre, Ktesius tarih öncesi İran geçmişiyle ilgili anlatılarında (die Vorgeschichte des persischen Reiches) Samî mit ve hikayelerinin yanı sıra Med efsanelerini de kullanıyordu (wesentlich medische Überlieferung)³.

Ben bu kuramlara karşıt olarak Müslüman İran'da olduğu gibi İslam öncesi İran'da da, Ahameniş devrinden itibaren destan geleneği, destan motiflerinin edebî işlenişi ve tarihî şahısların İran'ın doğu kısmında yoğun olarak yer aldığı görüşümdedir. Eğer bir destan motifi iki hanedanın kurucularına atfedilmişse, bunun sebebi, bu anlatımların onların yurtlarında yaygın olmasıyla değil, ülke için iki hanedanın aynı derecede önemli olmasından kaynaklanır.

I

Dubeux, Ktesius'un Kiros döneminde gerçekleştirilen Babil Seferi'nden hiç söz etmediğine dikkat çeker⁴. Bu gerçeğin önemi Kiros'un doğu İran bölgelerine yaptığı seferlere ilişkin diğer metinleri karşılaştırılınca artar. Bu anlatılarda Baktriyan etkisi bariz görülür. Kiros'un yenemediği Baktriyanlar, Kiros'un Astiag'la iyi anlaştığı ve onun kızıyla evli olduğunu öğrenince kendi istekleriyle onun idaresi altına girerler. Kiros, İskitlerin kralı Amorg'u yener; Amorg'un eşi Sparetra Kiros'u mağlup ederek eşini azad eder; mücadele iki hükümdar arasında yapılan ittifakla neticelenir; Amorg, Kiros'a Derbiklerle son savaşında yardım eder; Kiros ölürken Amorg'a büyütmesi ve eğitmesi için oğullarını verir⁵.

Aynı eğilim Ktesius'un İran'ın eski tarihi hakkında hikâyelerinde kendini gösterir; İskitlerin kraliçesi Zarineya ve Medyalı prens Striangey hakkında ünlü romanına bakmak kâfidir⁶. Marquart, Ktesius'un 'eski İran kahramanlık destanı parçalarını' 'boz Kiros kavimleriyle' mücadele hakkında ve benzer hikâyelerin temelinde kaydettiği ve epik motiflerin doğudan batıya Medler ve Farslar tarafından getirildiği hükmüne varır⁷. Marquart'ın sözlerine göre Kiros hakkında

¹ Nöldeke'nin bu konudaki görüşü: (Taberî, çev. Nöldeke, XIV): 'ein Nationalepos, wie es in der Weise kein anders Volk besitzt'.

² Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*.

³ *Das iranische Nationalepos*, s. 132.

⁴ Dubeux, *La Perse*, B. 84. 'Fotius'un istinsah ettiği Ktesius vakayinamesinde Kiros'un Babil Seferi'ne dair kayıtların olmaması Fotius'un yazıyı kısaltarak almasıyla açıklanabilir. Ktesius'un başka müstensih (Justinus nüshası, I, 7, 3-4) nüshalarında Kiros'un Babil fethine dair malumat vardır, bkz. S. Müller, *Ctesiae Cnidii et chronographorum fragmenta*, B. 61. Ktesius'un Babil gelenekleriyle ilgili bilgiler için bkz. Gilmore, *The sources*, B. 97-100. – V. L.'

⁵ Ktesius'un romanından parçalar G. Müller'in '*Ctesiae Cnidii et chronographorum fragmenta*'sında Herodot'un baskısına ek olarak verilmiştir.

⁶ Diyodor (II, 34) ve Nikola Damaskin (FHG, III, 364, § 12). Romanın Rusça özetini V. V. Grigoryev *O skifskom narode Sakah* adlı eserde (s. 20-23) vermiştir.

⁷ Marquart, *Die Assyriaka*, s. 601

hikâyeler İran'da öyle yer etmiş ki, onlara Sasanîler döneminde de rastlanır⁸. Fakat Ahamenîşler gibi Sasanîler de yurt sınırlarının dışında hâkimiyet kurdukları için onlar hakkında hikâyeler sadece İran'da yaratılıp anlatılmadı. Nöldeke⁹, Herodot'un Dara'nın Babil'i almasıyla ilgili anlatımında (III, 153) geçen Zopir motifinin Polienus'un¹⁰ Dara ve Taberî'nin Firuz (Peroz) hakkında hikâyesinde geçtiğine dikkat çeker; ikisinde de olay devletin doğu sınırında geçer.

Baktriyan eğilimi Ktesius'un Ahamenîşler devri hakkında bazı hikâyelerinde de görülür. Bu, Ahamenîş devletinin batı menşeli olmasına rağmen anlatıların doğu bölgelerde oluştuğunun kanıtıdır. Kiros'un oğulları Kambiz ve Tanioksarks hakkında hikâyede Baktriya'nın sahibi Tanioksarks'a daha fazla sempati duyulduğunu görülür. Marquart'a¹¹ göre bu detaylar Ktesius tarafından çağdaşları II. Artakserks ve Küçük Kiros arasındaki mücadele örnek alınarak uydurulur. I. Artakserks hükümdarlığının başında Baktriyanların isyanına dair bilgi (Pers. I) de ilginç: birinci muharebe kararsız geçer, ikinci muharebede rüzgâr onlara karşı estiği için Baktriyanlar yenilirler.

İskender'in çağdaşı Midillili Khares'in¹² anlatısı daha belirgin sonuçlara varmayı sağlar. Bu hikâyeden Ahamenîşler döneminde sadece İran destanına özgü motiflerin değil, daha sonra Şehnâme'de yer alan kahraman isimlerinin geçtiğini de öğreniyoruz. Burada iki kardeş Güştasp ve Zarir'den birinin yabancı bir ülkeye gidip o ülkenin kralının kızıyla evlenmesiyle ilgili bir hikâye görüyoruz. Khares'in hikâyesindeki detaylar Firdevsî'nin anlatısından farklı. İlk versiyonda Güştasp Medya'nın kralıdır ve Hazar Denizi'ne kadar topraklara hükmeder; Hazar Denizi'nden Sır Derya'ya (Tanais) kadar uzanan alan Zariadr'in hâkimiyeti altındadır. Sır Derya'nın öbür kıyısındaki topraklar İskit kralı¹³ Omart'a bağlıdır. Zariadr ve Omart'ın kızı Odatida birbirlerini rüyalarında göreyerek âşık olurlar; Zariadr Omart'tan kızını ister, ama ret cevabı alır. Omart, kızını akrabalarından biriyle evlendirmek ister. Bir ziyafet düzenleyip, Odatida'dan altın kupayı seçtiği erkeğe vermesini ister. Prenses bu durumu gizlice Zariadr'a bildirir. Zariadr Odatida'nın yanına gelir, prensesten kupayı alır ve geri döner. Khares, Zariadr ve Odatida hikâyesinin 'Asya'da yaşayan barbarlar' arasında çok meşhur olduğunu, mabet, saray ve köşklerde romanla ilgili resimlerin bulunduğunu ve kızlar arasında 'Odatida' adının yaygın olduğunu ekler.

Firdevsî¹⁴ bu hikâyeyi ilavelerle sunar. En son ile eski versiyonlar arasındaki farklar şunlardır: yurtdışına Zarir'in (Zariadr) değil Güştasp'ın gidişi, üstelik doğuya değil, denizi geçerek¹⁵ batıya gidip İskit kralının değil Roma imparatorunun kızıyla evlenmesi. İlk ve son versiyonlar arasındaki bu fark, efsanenin Doğu İran menşeli olması lehindedir. Güştasp isminin efsanevî bir kralın ismi olarak ortaya çıkması oldukça ilginç. Eski İran devletinin Ahamenîş devleti şeklinde olduğu tasavvur edilmiştir: hükümdar batıda oturur; doğu bölgeler ise hükümdar ailesine mensup yetkili tarafından yönetilir. Güştasp'ın, oğlu Dara'nın hükümdarlığı sırasında Parthia yöneticisiydi¹⁶; Dara'nın oğlu Güştasp, ağabeyi Kserks'in ordusunda Baktriyan ve İskitlerin kumandanıydı¹⁷; Kserks'in oğlu Güştasp Baktriya'yı yönetiyordu¹⁸. Khares, maalesef, Güştasp ve kardeşi Zariadr'in isimleri dışında hiç bilgi vermez; bu yüzden Ahamenîşler döneminde yaşayan Güştasp ile sonraki devirlere ait destan kahramanı hakkında anlatılan hikâyeler arasında ortaklığın olup olmadığı belli değil¹⁹.

⁸ İbid., s. 603

⁹ Taberî, çev. Nöldeke, *Das Iranische Nationalepos*, s. 133.

¹⁰ Πολύαινος Στρατηγήματα (Polyaenus, *Stratagems in War VII*) 12. Arapların Orta Asya'daki seferleriyle ilgili hikâyelerde aynı motif için bkz. Barthold, *K istorii arabskih zavoevaniy*, s. 0141.

¹¹ Marquart, *Die Assyriaka*, s. 620.

¹² Atheneus, *Deipnosophistai*, XIII, '35, vol. 2, p' 575.

¹³ βασιλεί Μαραθῶν metninde nu adı açıklamak için çeşitli varsayımlar getirilir, ki bunlar ilgi alanımız dışındadır. Mevzuu, muhtemelen, Fars devletinin Orta Asyalı komşularıyla ilgilidir. (Karşılaştırmız: F. Andreas'ın görüşü (Rohde, *Der griechische Roman*, S. 48) ve V. Masson'un görüşü (Margiana, s. 134 ve not s. 68 not). Ayrıca, bkz. Boyce, *Zariadres ans Zarēr*, bibliyografya.)

¹⁴ *Şehnâme*, Bombay litografisi, 1864.

¹⁵ Şehname'ye göre Güştasp önce Belh'ten Hindistan'a gider. Babası Luhrasp'la devam eden kavgadan dolayı Rum ülkesine kaçar. Bkz: Osmanov, *Firdousi*, s. 50–51; Boyce, *Zariadres and Zarēr*.

¹⁶ Bisütün yazıtı, § 35, II sütun, mısra 93–94.

¹⁷ Herodot, VII, 64.

¹⁸ Diodor, XI, 69, 2.

¹⁹ Bununla ilgili kaynaklar için bkz: Boyce, *Zariadres and Zarēr*; İdem, *Some remarks*; Sefa, *Hamasaşarayı*, s. 491–500; Braginski, *İz istorii*, s. 120, 223–226, 285.

Bir klasik filoloji uzmanına göre²⁰ Zariadr ve Odatida motifi İran değil İyon menşelidir, çünkü aynı motif Massalia şehrinin kuruluşuyla ilgili hikâyede de geçer. Bunun yanı sıra Khares'in anlatımında İran menşeli Güştasp ve Zariadr, Sami menşeli Afrodite ve Adonis'in torunları olarak verilir; bu da 'tüm doğuyu yekpare gören Yunanlığının bakış açısı'dır. Massalia'nın kuruluşu hakkında efsane, Aristoteles'in *Μασσαλιωτων Πολιτεια* adlı eserine atıf ile Atheneus'ta da geçer²¹. Bu eser, muhtemelen, Aristoteles'e ait olduğu düşünülen 'Yunan ve Barbar devletlerinin düzeni hakkında sayısı en az 158 ulaşan siyasetnamelerden' biridir²². Bu siyasetnameler arasında sahte olanı var mı bilmiyorum; ama en azından Massalia hakkında hikâyede Khares tarafından anlatılan efsanenin sadece bazı motifleri görülür (damatların davet edilmesi ve seçilmiş olana kupa'nın verilmesi; yabancı bir ülkeden gelen damat adayının kralın kızıyla evlenmesi). Burada da Yunan etkisi muhtemeldir, Adonis²³ ve Tanais hakkında anlatılanlarda olduğu gibi. Fakat Massalia efsanesinde İran efsanesinde mevcut en önemli motif eksik: rüyasında seyahatin sebebi olarak yabancı birini görme ve onu diğerlerin arasından seçme. Massalia efsanesindeki bu eksiklik, İran efsanesinin İyon menşeli olması varsayımını zayıflatır; Khares'in efsanenin 'Asya'da yaşayan Barbarlar', yani muhtemelen İskender tarafından fethedilen İranlılar arasında çok yaygın olduğuna dair sözleri buna delildir. Bu gerçek, Ahamenişler devrinde İran destanına giren hikâyelerin, menşesine bakmaksızın tüm İran halkına mal olduğunun en güzel kanıtıdır.

II

M. Ö. III. yy.da Doğu İran'da devlet kuran Arsaklılar Yunanların İran'da yayılmasına engel olurlar. M. III. yy. kadar hüküm süren Arsaklılar zamanla Selevkosların İran ve Mezopotamya'daki topraklarını da ele geçirirler. Yeni bölgeleri işgal ettikçe Arsaklı hükümdarlar başkentlerini batıya doğru taşırlar.

Yunanlarla yüzyıllar süren mücadele, Arsaklılarda millî şuurun uyanması yanı sıra kültürel etkileşimi de beraberinde getirir. Dara ve Herodot'un yazılarından (VII, 62) Medler ve Ahamenişler devirlerinde batı bölgeler dâhil İran halkı kendisini 'Aryan' olarak adlandırdığını, 'Aryan ülkesi' anlamına gelen 'İran' kelimesini henüz kullanılmadığını biliyoruz. 'İran' kelimesi ilk defa 'Ariana' şeklinde Eratosphen (M.ö. III. yy) tarafından Arsaklıların yönetimi altında bulunan ülkeyi belirtmek için kullanılır²⁴. Volagas isimli bir Arsaklı hükümdar zamanında, muhtemelen I Volagas (M. I.yy.)²⁵, Avesta metinleri bir kitap haline getirilir. Ahamenişlerden sonra İran yazısı ve edebî dili Pehlevîce, yani Partça olarak adlandırılır. Bu ad, 'pehlevî' kelimesinin ilk anlamı unutulduğu Sasanîler zamanında da kullanılır²⁶.

Bu bağlamda Arsaklılar dönemi, İran destanının oluşum sürecinde önemli yer tutar. Yunan tarihçiler Arsaklılar hakkında o zaman ne tür hikâyeler anlatıldığına dair kayıt bırakmadılar. Arsaklı döneminde de Ahamenişlerde 'Güştasp' gibi, çok eski zamanı anlatan epik hikâyelere, dönemin tarihî şahıslarının isimleri ilave edildiği düşünülür. Özellikle 'Tüm erdemlerin sahibi'²⁷ epik Gudarz isminin M. I.yy. Part kralının (Yunanlarda Gotarzes) ismiyle benzerliği ilgi çekici. Gotarzes, muhtemelen, Girkaniya yöneticisiydi. O, M. 41 y. başarısızlıkla sonuçlanan tahtı ele geçirme teşebbüsünü birkaç yıl sonra başarır ve hayatının sonuna kadar (M. 51 y.) iktidarda kalır²⁸.

²⁰ Schwartz, *Khares*.

²¹ Atheneus, *Deipnosophistai*, XIII, '35, vol.2, p' 576.

²² Jelebelev, *Politika Aristotelya*, s. 443.

²³ Karşılaştırmız: Boyce, *Zariadres and Zarēr*, s. 464-465.

²⁴ Marquart, *Beiträge*, s. 629

²⁵ Gutschmidt de aynı fikirdeydi (*Geschichte İrans*, s. 137).

²⁶ Marquart'ın (*Beiträge*, s. 630) yazar Muhammed-er-Ruhnî'nin (M. III. yy. sonu-IV. yy.başı) kelimesinin gerçek anlamını bildiğini varsayması inandırıcı değildir. Muhtemelen, VII. yy Ermeni yazarlarından (Sebeos vb) sonra kimse Pehlevî ve Partların aynı şey olduğunu bilmiyordu.

²⁷ Nöldeke'nin ifadesi (*Das iranische Nationalepos*, s. 137): 'ein Muster Allers Tugenden'.

²⁸ Epik Gudarz ile tarihî Gotarz (Partlarda Gwtrz) isimlerinin ortaklık oranı tespit edilmemiştir, çünkü bu adı taşıyan iki Part kralı vardı: I Gotarz (M.ö. 91-81/80 y.- Debevoise, *A political history*, s. 48-51 veya M.ö. 90-87 y.- Simonetta, *A new essay*, s. 165; karş. İ. Dyaonov -Livschitz, *Dokumenti iz Nisi*, s. 20) ve II. Gotarz (M. 38-51 - Debevoise, *A political history*, s. 166-174). Coyajee, *The House of Gotarzes* adlı eserinde bu meseleyle ilgili olarak Bisütun kayasındaki yazıtın E. Herzfeld yorumuna yer vermiştir. (*Am Tor von Asien*, S. 40 sq., Herzfeld, *Sakastân*, S. 58sq., 87. Fakat karşılaştırmız Kahrstedt, *Artabanos III*, S. 18-23.)

Bîsütun kayasında kazılan yazıtın Yunanca yüzünde²⁹ bu kral, Giv'in oğlu olarak geçer; destan-da ise Giv, Gudzar'ın oğludur. Epik Gudzar, tarihî adaşı gibi Girkanya'yla bağlantılıdır; Türklere galip geldikten sonra kral ona İsfahan ve Cürcan'ı verir³⁰. İran'da Arsaklılardan sonra da Gudarz ismini taşıyan saray memurları olmuştur. Bir hikâyeye göre³¹ küçük yaştaki kral II Şapur'un yetişkinliğe erene kadar koruyuculuğunu yapan yardımcısının adı Gudarz'dır; daha sonra Şapur ona tüm devlet işlerini yürütme yetkisi verir. Bu bilgilere dayanarak, Part kralına nazaran IV yy. yaşayan Gudarz'ın şahsî vasıfları itibarıyla epik Gudarz prototipi olma ihtimalinin daha yüksek olduğu söylenebilir; yine de kaynakların olmaması nedeniyle Gudarz isminin destana giriş meselesi açık bırakılmalıdır.

Müslüman tarihçilerin verdiği kaynaklarda geçen listelerde bazı Eşekli veya Arsaklıların adları da destan kahraman adlarıyla benzerlik gösterir; ancak bu isimlere Arsaklıların çağdaşı olan tarihçilerde rastlanmaz. Nöldeke'ye göre bu listelere ihtiyatla yaklaşmak lazım, çünkü hanedanın yan dalları söz konusu olabilir³². Bu da ispatlanmış bir bilgi değil. Halk hikâyesi İskender'den sonra hüküm süren kralların sadece hanedan adını korumuştur: Ahameniş ismi unutulup sadece Keyâniyan hanedan ismi muhafaza edilmiştir. Arsaklılar devri tarihî olaylar hakkında da kaynak yok, hatta hanedanın hüküm sürdüğü dönem İslam öncesi devirde³³ bile yanlış tespit edilmiştir. Farslar, tarihlerini Sasanîler döneminde kayda almaya başladılar³⁴.

Arsaklılar döneminin, destanı başka bir yönden etkilediğini savunanlar var: bir önceki dönemde yaşayan epik kahramanların hayat hikâyelerinde Part hanedanı temsilcilerinin hayatlarından çizgiler görülür. Marquart'a göre³⁵ İran destanındaki Güştasp (bize ulaştığı şekliyle) tarihî Volagas (51-78) ile örtüşür. Diğer benzerliklerin yanı sıra, Güştasp ve Volagas döneminde Avesta kitabının kaydedildiği; İbn Mukaffa tarafından tercüme edilen bir Pehlevîce yazma ve birkaç Ermeni ve Müslüman yazarın verdiği bilgiye göre, Güştasp'ın oğlu İsfendiyar'ın Kafkasya'da Alanlarla mücadele ettiği ve onlara karşı bir kale kurduğu; Alanların ilk defa M. I. yy.da meydana çıktıkları ve I. Volagas zamanında İran'a saldırdıkları; bu taarruzlarda Volagas'ın kardeşi Tiridat'ın övgüye değer kahramanlık sergilediği belirtilir. Cesareti ve erdemleri itibarıyla Tiridat, İsfendiyar'a mukabildir. Marquart bu benzerliği ispatlanmış kabul ederek Güştasp ve evlatları hakkındaki efsaneleri Arsaklılar dönemine ait detayları saptamak için kullanır. Pehlevîce yazılan 'şehir listesine' göre Güştasp'ın torunu Kabil'i kurmuştur, çünkü 'destandaki Güştasp, Arsaklı I. Volagas'ın mukabilidir'; bununla ilgili olarak Çin 'Küçük Han Tarihi'nden Kabil'in Arsaklılar tarafından fethedildiğini biliyoruz.

Bu durumda da İsfendiyar ordusunun Kafkasya'ya ne zaman girdiği, Avesta ve destana Güştasp'ın Zerdüşt dinini kabul eden kral olarak isminin ne zaman eklendiği bilinmiyor. Güştasp (Vištâspa), Avesta'nın en eski metinleri olan ve Arsaklılardan çok önce yazılan Gathalarda geçer. Güştasp isminin metinlere sonradan ilave edilmiş olması olasıdır, çünkü Avesta'da Güştasp'ın ve Zerdüştlüğün düşmanı olarak Hioniler gösterilir, ki Marquart, Hionilerin M. IV. yy.da yaşadığını ispat etti³⁶. Avesta'da ilk başta başka bir etnografik adın geçtiği kuvvetli ihtimaldir³⁷. Bu çerçevede destan, Hionilerin yerine VI. yy.da Türk işgalcileri koyarak daha ileri gider; ancak elimizde destanın V.yy. sonu-VI. yy. başına ait ve Hionilerin anıldığı bir eş metni mevcuttur³⁸.

²⁹ Yazıt için bkz: Gutschmidt, *Geschichte İrans*, s. 123; Justi, *Geschichte İrans*, s. 504. (Ayrıca bkz: OGIS, I, No 431, Herzfeld, *Am Tor von Asien*, S. 35-55; Kahrstedt, *Artabanos III*, S. 18-23.)

³⁰ Taberî, I, 613 altta; Firdevsî (*Şeh-name*, Mumbai nüshası, 1864, 476) sadece İsfahan'ı belirtmiştir.

³¹ Dinaverî, 92.

³² Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 136; Marquart, *İberer und Hyrkanier*; Boyce, *Some remarks*, s. 48.

³³ Bunu Nöldeke Bizans tarihçisi VI Agaphius'un verdiği bilgilere dayanarak ispatlamıştır. Bkz. Taberî, çev. Nöldeke.

³⁴ Yakubî, Ta'rih, I, 178.

³⁵ *Beiträge*, s. 635 sq.; *Ērânšahr*, s. 299.

³⁶ Marquart, *Ērânšahr*, s. 50.

³⁷ Bu düşüncüyü çoğu çağdaş araştırmacılar da paylaşırlar. Bkz: Maenchen-Helfen, *The epic name Hun*, s. 227. Bailey'in farklı bakış açısı vardır: *Hārahūna*, p. 20 sq.

³⁸ Geiger, *Das Yātkār-i-Zarērān*, s. 43. (E. Benveniste'nin gösterdiği gibi, elimize ulaşan Zarer hakkında efsane metni (*A yātkār-i-Zarērān*) Part metninin orta Fars baskısıdır. Bkz: Benveniste, *La mémorial de Zarēr*; Tavadia, *Die mittelpersische Sprache*, S. 135-137.)

Bu meseleler, Avesta'nın menşei ve metin tenkidiyle ilgili ve amacımızın dışında kalır. Klasik literatürde Zerdüşť dininin koruyucusu olarak Güştasp ile ilgili ilk bilgiler M. IV. yy. ait³⁹. İran tarihiyle ilgili elimizde mevcut bilgilerden Sasanîlerden önce Zerdüşťlük temelinde dinî savaşlara ihtimal vermek zor. Ancak Arsaklılar döneminde önceki devirden miras kalan Güştasp ile ilgili efsanelerin değişmeye uğradığı şüphesiz. Arsaklıların ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli efsanelerin arasında onların atalarının Güştasp ve ođlu İsfendiyar olduğunu anlatan bir efsane var⁴⁰. Başkenti İstahr'dan Belh'e taşıyan Luhrařp (Güştasp'ın babası) ile ilgili efsanenin zamanla etki alanını batıya genişleten bir dođu hanedanı döneminde oluşması muhtemeldir. Arsaklıların Belh⁴¹ (eski Baktr) kökenli olması savı gerçeğe uymaz ve burada Baktr'ın Dođu İran'ın en önemli şehir haline geldiği Ahameniş döneminin yankısı görülür. Eđer Zerdüşť hakkında efsaneler destana o devirde girdiyse, onun içeriğine peygamberin hayatının Azerbaycan'a atfedilişi, Medyalı Atropat devleti ve torunlarıyla ilgili hadiseler de yansımalydı. Bu hanedanın başkenti Ganzak'ta bulunan mabet, Sasanîler döneminde devlet çapında önemli bir mabetti⁴².

Arsaklılar veya Sasanîler devirlerinde destana Arap işgalleri döneminde atının ahırının bulunduğu söylenen Sıstân bölgesinden çıkan Rüstem hakkında efsaneler ilave edilir⁴³. Bu anlatılar Hilmend'de İskitlerin gelmesinden önce oluşamazdı, çünkü bu bölgenin halkı savaşçı kavim değildi⁴⁴; eğer Rüstem'in kahramanlıkları hakkında anlatıları İskitler kendileriyle beraber getirtilerse, onun İran destanına girmesi ancak Sıstân'a yerleştikten sonra (M.Ö. II. yy.dan sonra)⁴⁵ mümkündür. İskitler tarihinin en parlak dönemi, onların yardımıyla Part kralı IV Fraat'ın tahtını geri aldığı M.Ö. I.yy. ikinci yarısı (30'lu yıllar) olsa gerek⁴⁶. İskitler İran tarihinde daha sonraki dönemlerde de rol oynadılar: M. III ve IV. yy.da Sasanîlerde Fars şehzadeleri tahta oturmadan önce *sagan-şah* unvanıyla Sıstân'ı yönettiler⁴⁷. Bundan sonra İskit kavminin adı tarihte geçmez; İslam devri tarihçileri Sıstân isminin İskitler'den geldiğini bilmiyorlardı bile⁴⁸.

III

M. III. yy.da M.Ö. VI. yy. havadisleri tekerrür etti: Fars menşeli ve İran'ın 'krallar kralı'na bağlı hanedan, hükümdara karşı ayaklandı ve tüm ülkeyi eline geçirdi. Bu harekât kısmen, devlet dini olarak kabul edilen Zerdüşťlük uğruna yapıldı; sonradan Sasanî devletinin kurucusu Erdeřir, bu dini kabul eden ilk kral olarak kabul edildi⁴⁹. Gerçekte ise Sasanîler son Arsaklıların işini devam ettirdiler. İran'ın edebî dili olarak Pehlevîce, yani Partça⁵⁰ kullanılmaya devam etti; devletin ana mabedi ise Acem'in sınırları dışında, Medya'nın Ganzak şehrinde kaldı.

Zerdüşťlüđün devlet dini olarak ilan edilmesi, dinle kutsanmış üst tabakanın konumunu güçlendirdi. Üst tabaka üç gruptan –din adamları, askerler ve tarımcılar- müteşekkildi; alt tabaka ise tüccar ve zanaatçılardan oluşuyordu. Tarihî ve tarihî-edebî veriler halkın yüksek zümresinin

39 Jackson, *Zoroaster*, s. 167, 188, 244. Burada Ammian Martsellin XXIII, 6, 32, Güştasp'ı Dara'nın babası olarak görür. Aghaphius (VI. yy.) bu görüşe katılmamaktadır. Büyük Konstantin'in çağdaşı Laktancius'un verdiği bilgiye göre (Patrol. lat., VII, 15), Truva'nın kuruluşundan çok önce, Roma'nın yıkılacağına dair kehanette bulunan 'Midyalı kral Güştasp' hakkında bir efsane vardı. Burada 'Midyalı' kelimesi antik literatürde kullanıldığı gibi 'Fars, İranlı' anlamında kullanılır, Güştasp'ın İran'ın batısından geldiği manasında değil. Bu, Güştasp ismi řle Hindistan'daki Gidasp nehir adı arasında bağlantı kurma çabasında görülür. (Karşılaştırınız: Bazı araştırmacılar, özellikle E. Herzfeld (*Zoroaster* ve başka çalışmalarında) Avesta'daki Viřtasp ile I. Darius'un babasının aynı şahıs olduğu görüşüne dayanarak, Zerdüşť'un Ahamenişler devrinde ve Med devleti sınırlarında faaliyet gösterdiğini, I. Darius'un silah arkadaşı olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu görüşlerin tenkidi için bkz: Nyberg, *Die Religionen*; Henning, *Zoroaster*; İ. Dyakonov, *İstoriya Midii*).

40 Taberî, I, 708.

41 Sebeos, 14; Horenli Musa, çev. Emin, 2. baskı, s. 52.

42 İbn Hordadbeh, 119–120. Ganzak hakkında Marquart, *Ērānřahr*, s. 108.

43 Belazurî, 394 (Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 140).

44 Sıstân'ın halkı hakkında mevcut malumat onların (İskitler'den önce) karakteristik özelliklerini tespit etmek için yetersizdir.

45 1931 ve 1939 yıllarında yayınlanan Rüstem hakkında efsanenin Sogd versiyonunun parçaları en erken VI. yy.a aittir ve Rüstem isminin geçtiği destan bölümünün tarihlendirmesi için esas teşkil edemezler (bu dönem için bkz: Christensen, *Les Kayanides*, s. 140). Arsaklılarda destanın gelişimi, özellikle sözlü ve yazılı olmak üzere iki destan geleneği hakkında bkz: Boyce, *The Parthian 'gösân'*, s. 10–19.

46 Gutschmid, *Geschichte Irans*, s. 130; Justi, *Geschichte Irans*, s. 502.

47 Taberî, çev. Nöldeke, 49, 115.

48 Yakut'ta İsfahanlı Hamza'nın etimolojisini karşılaştırınız, Mu'cam, III, 41, سجستان.

49 Yakubî, Ta'rih, I, 179.

50 III.yy.da Part dili (orta Farsçayla birlikte) Sasanî hükümdarların yazılarında kullanılmaya devam ettiyse de, Sasanî devletinin başlangıcında Orta Farsçanın kullanıldığı şüphesizdir. 'Pehlevî' adlandırmasının (Part yazısı ve dili) geçişine dair bkz: s. 245.

V.yy.da ikbale erdiğini gösterir; Sasanî hükümdarlığının son döneminde ruhban ve asker sınıflarının yanı sıra memur zümresinin ortaya çıkışının ve alt tabakanın tarımcılarla birleşmesinin ilk belirtileri belirmeye başlar. Süvariliğin ortadan kalkması ve şehirlerin gelişmesi, epik sanatın öneminin yitirilmesine yol açar; ancak Fars ülkesinde bu süreç çok yavaş seyredir: askerî aristokrasinin ortadan kalkması ve şehir hayatının tam olarak gelişmesi XI-XII. yy.dadır⁵¹. Sasanîler devrinde askerî sınıf öncülük için çetin ve başarılı bir mücadele verdi; süvari destanı bu savaşın araçlarından biriydi; bu yüzden destanın toplumdaki tabakaların değişmediği devire nazaran o dönemde daha yaygın olması doğal. Nöldeke, V.yy. ikinci yarısından itibaren Sasanî soyunda epik kahramanların isimleri sıkça geçtiğine dikkat çeker; bu, eski efsanelerin canlandığının göstergesidir⁵². Nöldeke'ye göre, tarihî halk efsanelerinin resmî versiyonunun mevcudiyetine dair bilgi VI. yy.a ait; ancak VIII-IX. yy.da Arapçaya çevrilen bu kitabın son editörlüğü son Sasanî hükümdarı III. Yazdigerd'in (632–651) zamanında yapılır⁵³.

Hanedan kurucusu hakkında 'yarı epik'⁵⁴ hikâye dışında, bu destanın başka bir parçası (Yâtkâr i Zarêrân) orijinal haliyle elimizde mevcut. Bu parçanın Güştasp ile ilgili efsaneler serisinden olması bir tesadüf değil. Hikâyede geçen coğrafik ve etnografik adlandırmalar bu defa da devletin doğu bölümüne işaret eder⁵⁵.

Nöldeke, İslamî versiyonlara dayanarak, Sasanîler devrinde ülkenin doğu sınırlarında cereyan eden olayların destana yansımalarının bir başka örneğini gösterir. 484 yılında Sasanî hükümdarı Firuz (Peroz), Gurgan'ın kuzey sınırlarında Eftalitler'le savaş sırasında ölür; ülkeyi Karenî boyundan yüksek makam sahibi biri galiplerin istilasından korur; destanda da aynı yerde aynı olay mitik kral Nodar'ın başına gelir; devleti düşmandan kurtaran da aynı boyun mensubudur⁵⁶. O devirde İran'da Sîstân'lı Rüstem'in kahramanlıklarının yaygın olarak bilinmesi de dikkate değer. Muhammed döneminde onlar Hire ve Fırat'ta⁵⁷ da bilinmekteydi; Ermeni tarihçisi Horenli Musa (VII-VIII. yy.) Rüstem hakkında rivayetleri kaydeder, aralarında destanda olmayanlar da vardır⁵⁸.

Diğer taraftan, Acem'den çıkan bir hanedanın, M. Ö. VI. yy.da İran'ı birleştiren eski Fars kraları hakkında halkın hafızasını tazelediğine dair hiçbir işaret yok. Nöldeke, İran'da Ahamenî, Dara ve Artakserks adlarına Makedon-Part döneminde de rastlandığını belirtir; isimlerin 'çok canlı'⁵⁹ olarak bilinmesine karşılık ismi taşıyan tarihî hükümdarlar unutulmuştur. Sebeos'un sözlerine göre (VII. yy.) Sus'da Hıristiyanların Daniel peygamberin bedeni, Farsların ise mitik kral Keyhüsrev'in⁶⁰ bedeni olarak kabul ettikleri bir mumya vardı. O zaman Fars saraylarının Cemşit'e ithaf edildiği muhtemeldir. Böylece, Ahamenî adları kendi başkentlerinde bile mitik kralların isimleriyle dışlanmıştı.

Destanda en sevilen Sasanî kahraman V. Varahran'dır (420–438), Müslüman Farsların arasında Behram Gur olarak bilinmektedir. Onun hükümdarlığı, muhtemelen, ruhban ve aristokrasi sınıfının yararına olmuştur. O, askerî ve avcılık yetenekleriyle, özel hayatıyla⁶¹ diğer Sasanîlere göre ideal İran kahraman tipine uyuyordu. Kendisinden önceki ve sonraki krallara danışmanlık yapan bakan Mihr-Narse, toplum sınıfları açısından iyi bir devlet yöneticisiydi. Zerdüş'tün 'ilk ruhban, ilk asker ve ilk tarımcı'⁶² olduğu ve bu sınıfların her biri onun üç oğlundan yayıldığı gibi,

⁵¹ Toplumdaki sınıflar hakkında benim makalem Su'übija, s. 259, şehir hayatının gelişmesiyle ilgili a.g.m. s. 254.

⁵² Taberî, çev. Nöldeke, 147; Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 134.

⁵³ Taberî, çev. Nöldeke, XV; Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 140.

⁵⁴ Nöldeke'nin kullandığı 'halb episches Stück' tabiri (*Das iranische Nationalepos*, s. 135).

⁵⁵ Hionlar ile ilgili bkz: yukarıda s. 390–391. Muharebe Merv yakınlarında cereyan etmiştir.

⁵⁶ Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 138; Şeh-name, Mumbai nüshası, 1886, s. 100. Bu olayın destana ne zaman girdiği belli değildir. Taberî'de kral Nodar yok, Menuçehr'in oğlu Nodar ise sadece Karenî boyundan biri olarak belirtilmiştir (I, 878).

⁵⁷ İbn Hişam, 235; Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 139.

⁵⁸ Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, 'Rostom Sağçık', yani Rüstem Sîstânî, Horenli Musa'nın 'Tarih'inde sadece bir kere geçmektedir (çev. Emin, 2. baskı, s. 59): 120 fil gücüne sahip biri olarak tasvir edilmektedir. Bu hususu Emin, Horenli Musa zamanında 'XI.yy.da Firdevsî döneminde unutulmuş kahramanlıkların' anlatıldığının delili olarak değerlendirmektedir (a.g.e., s. 246). Karşılaştırmız: Horenli Musa'nın Ajdahak ile Hruden (Firdevsî'de Dahhak ile Feridun) mücadelesi hakkında hikayesi. (Rüstem hakkında rivayetin Soğd versiyonu fragmanı, Firdevsî'de olmayan epizot içerir)

⁵⁹ 'Rech legendig', *Das iranische Nationalepos*, s. 141, Anm. 1.

⁶⁰ Ibid., s. 140; Sebeos, 51 (Kav-Hozroy).

⁶¹ Taberî, çev. Nöldeke, s. 98.

⁶² Geiger, *Ostiranische Kultur*, s. 483.

Mihr-Narse de oğullarının her birini üç sınıfın başkanı yaptı. Eski Fars krallarının torunu sayılan Mihr-Narse, Farşlıydı; anayurdunda birkaç bahçeli köy ve İslamî dönemde de faaliyetlerini sürdüren ateş mabetleri (kendisine ve oğulları için ayrıca) kurdurdu⁶³. Acem'in batı bölgesinde muhafaza edilip, nesilden nesle epik efsanelerin anlatıldığı bir kale vardı⁶⁴, destan derleyicileri ve Arapçaya çevirenler⁶⁵ arasında Fars *mobedler* (Zerdüşt ruhban sınıfının temsilcileri) de vardı. Kaynaklar belirtmese de bunlar, büyük ihtimalle, Mihr-Narse ve oğullarının faaliyetlerinin mahsulleridir. Eski asil sınıfın mensubu olarak Mihr-Narse halk destanının muhafızı olmalıydı.

Arapların işgalinden sonra İran destanının yeniden canlanması, İran milliyetçiliğinin uyanmasının ilk işaretlerinden biridir. İran milliyetçilik şuuru, İslam dünyasında Arapçadan başka edebî dil olmadığı dönemde uyanmaya başlar. İran tarihî anlatılarının Arapçaya çevirileri, yeni Farsça ilk edebî ürünlerinden yüz sene önce yapılmaya başlar. Halife Hişam (742–743) zamanında Arap yönetici tarafından eski İran şehrinin yeniden yapılandırmasının ilk (ve muhtemelen, tek) örneğini görüyoruz. Bunu yaparken işgal zamanında eski şehrin yanında kurulan Arap yerleşim alanını yıkar⁶⁶. Halife Hişam döneminde ilk kez Farsça tarihî eserin Arapçaya çevirisi yapılır. Mesudî 303/ 915–916 yılında İstahr'da Sasanî tarihini içeren eser görür; bu eserde destanın resmî versiyonları olan *Huda-name*, *Ayin-name* ve *Gâh-name*'de geçmeyen veriler vardır. Bu nüshada hanedanın 433 yıl 1 ay ve 7 gün hüküm süren tüm hükümdarlar (26 kral ve 2 kraliçe) resmedilir. Nüshada asıl yazmanın Acem hükümdarının hazinesinde bulunduğu ve içindeki bilgilerden bir liste oluşturulup, Farsçadan Arapçaya tercüme edilip halife Hişam'a II. Cumada El-Evvel ayının ortasında takdim edildiği (731 y. Ağustos sonu)⁶⁷ belirtilir. Gutschmidt⁶⁸, Nöldeke'nin eserini düzeltirken Mesudî'ye gönderme yaparak, Nöldeke'nin halife Hişam zamanında Farsça eserlerin Arapçaya henüz çevrilmediği düşüncesine karşı çıkar. Buna dayanarak, Rüstem ve İsfendiyar hakkında kitabı ve Behram Çubin hakkında romanı çeviren ve Fihrist'te 'Hişam'ın sekreteri' olarak geçen Cabal ibn Selim'in, yazar Hişam ibn Muhammed'in (İbn al Kalbî) değil⁶⁹, halifenin kâtibi olduğu daha gerçekçi olduğu söylenilebilir.

Fihrist'in müellifi ve Mesudî'nin sözlerinden, ilk Fars tercümanlarının Sasanî devrinde yaygın olan Rüstem ve İsfendiyar efsaneleri dışında, sadece Sasanî hükümdarları hakkında anlatıları dikkate aldıkları anlaşılır. Bir sonraki yüzyılda yaşayan Yakubî bile, 'okumuş, asil' Farşların ülke tarihini sadece Sasanîlerden başlattığını, çok ağızlı ve çok gözlü, baKiros yüzlü insanlar, insan omzunda yaşayan ve başkaların beyinlerini yiyen yılanlar, yüzyıllarca yaşayan ve insanlığı ölümden kurtaran bilgiler hakkında efsanelerle dolu daha uzak geçmişlerini inkar ettiklerini anlatır. Yakubî, epik anlatıların inkârında o kadar ileri gider ki büyücülerin dinini kabul eden ilk hükümdar olarak Sasanî devletinin kurucusunu gösterir ve aralarında Güştasp'ın geçtiği eski kralları 'Suriyece konuşan Sabeyler' olduğunu ileri sürer⁷⁰.

Halk ve aristokrasi sınıfının çoğunluğu için destan eski önemini korur; epik anlatılar, eski gibi, özellikle İran'ın doğusu olmak üzere belirli bölgelere ithaf edilir. Horasan'da Kışmar ve Feryümad köylerinde bulunan iki servi ağaç, Güştasp'ın Zerdüştlüğü kabulünün sembolü olarak kabul edilirdi⁷¹.

Birinci ağaç H. 232/ M. 846–847 y. halife Mütevekkil emriyle kesilir. Servinin, gölgesi altına 10 000 koyun aldığı, dallarının envai çeşit kuşlara yuvalık yaptığı ve ağaç yıkılırken hayvan ve kuşların acı sesler çıkarttıkları anlatılır. Halife ağacın Bağdat'a getirilmesini ister, ancak servinin şehre getirilmesinden bir gün önce kendi askerleri tarafından öldürülür, ağacı kesenlerin hepsi

⁶³ Mihr-Narse ve faaliyetleri hakkında bkz: Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, 109.

⁶⁴ İstahrî, 118 ve 150; karşılaştırmız, İnstartartsev, Sasanidskie etüdi, s. 8 ve benim makalem *Su'übija*, s. 263.

⁶⁵ Onlar hakkında aşağıda bkz.

⁶⁶ Taberî, II, 1490; bu olayın önemi hakkında – Barthold, *Su'übija*, s. 261;

⁶⁷ Mesudî, *Tenbih*, 106.

⁶⁸ *Kleine Schriften*, Bd. III, s. 150.

⁶⁹ Taberî, çev. Nöldeke, s. 475.

⁷⁰ Yakubî, *Tarih*, I, 178–179.

⁷¹ Ebu-l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, el yazı, 164b-166a. (Beyhakî ve eserleri için bkz: Barthold, *Bahakî, Abu'l-Hasan*; Yakut, *İrşâd*, V, 208-218; Husayni, *Life and Works*). Müellif, birinci servi ağacıyla ilgili Ebu Mansur Sa'alibî, *Simâr al-Kulûb* eserine atıfta bulunur; eserinin nüshaları için bkz: Brockelmann, *GAL*, Bd I, S. 285, No 9. Hammer (*Auszüge*) bölümlerin büyük kısmının özeti çıkarır; bu bölümlerde servi hikayesi yoktur; muhtemelen o, bazı ağaç ve çiçekleri anlatan 50. bölümdedir (Berlin nüshası 214b-228a; karşılaştırmız: içeriğin özeti Ahlwardt, *Verzeichniss*, No 8342).

bir yılı geçmeden ecellerini bulur. Feryümad'daki servi H. 537/ M. 1142–1143 y. Harezm şehzadesi Yinal Tegin talimatıyla ateşe verilir. XII. yy.da yaşayan Müslüman bir bilge, ateşperest Zerdüş tarafından dikilen ağaç, yine ateşle yok edildiği için hiçbir kötülük olmadığını, 'eğer kesselerdi, ilginç şeylere şahit olurduk'⁷² sözleriyle açıklar. Bu, yerli ahalinin İslam'ın kabulünden sonra da ağacın kutsal gücüne inandıklarını gösterir. Horasanlı tarihçi, Güştasp'ın Zerdüş dinine geçme zamanını da hesaplar, ancak hesaplarında bazı hatalar var. Ona göre, ilk servi 1405 sene yaşamıştır, dolayısıyla M. Ö. 559 yılında dikilmiştir. İkinci ağaç, birincinin yıkılmasından sonra 291 yıl daha yaşamıştır. Verilen tarihler arasındaki mesafe 305 ay yılı veya 296 güneş yılı oluşturur. İkinci servinin ömrü 1691 sene olarak hesaplanır; eğer birinci ağaçla aynı zamanda dikildiyse 10 yıl fazla yaşamış olur⁷³.

Bu seriye İsfendiyar'ın⁷⁴ Zerdüş dininin baş düşmanı Arcasp'ı öldürdüğü mitik 'baKiros kale' (Diz-i ruin) efsaneleri de dâhildir. II. yy.da bu kale Buharalı Beykent şehriyle özdeşleştirilir. Buhara bölgesine Efrasiyab, Siyavuş ve Keyhüsrev hakkında efsane ithaf edilir. Bu efsanenin Buharalı tarihçi Nerşahî tarafından kaleme alınan versiyonu Firdevsî'nin metninden farklıdır⁷⁵: Siyavuş, babası Keykavus'tan Amuderya'yı aşarak kaçır ve Efrasiyab'ın yanına gelir; Ramitan (bu yere 'Eski Buhara' da derler) isimli yerde yaşayan Efrasiyab onu dostça karşılar ve kızıyla evlendirir. Siyavuş, Buhara şehrinin içkalesini kurar. Bir süre sonra Siyavuş iftiraya uğrar, Efrasiyab onu idam ettirir; cesedi içkalenin doğu kapısına yakın gömülür; mezarı daha IV. yy.da Buharalı Zerdüşliler tarafından kutsal sayılıp Nevruz günü tan atarken burada horoz kurban kesilirdi. Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev babasının öcünü almak için büyük bir orduyla Efrasiyab'ı Ramatan'da kuşatır. Ramatan'ı kuşatma sırasında karşısında Ramuş adında bir yerleşme alanı kurulur, içinde ateş gâhlar yapılır. Zerdüşlilere göre Ramuş ateşgâhları Buhara ateşgâhlarına göre daha eskidir⁷⁶. İki sene süren kuşatmanın neticesinde Efrasiyab esir alınır ve öldürülür; onun mezarı olarak Buhara'nın kuzey-batı kısmında, imam Ebu Hafız'ın mezarı yanındaki yüksek kurgan kabul edilir. Efrasiyab bir büyücüdür ve 2000 sene yaşamıştır; anlatılan olaylar zamanından IV. yy.a kadar 3000 yıl geçmiştir. Fars kronolojisine göre⁷⁷ Keyhüsrev M. Ö. 840–780 y.da hüküm sürmüştür, yani Nerşahî'nin kitabından yaklaşık 1700 yıl önce. Buharalıların Siyavuş'un kaderi hakkında bestelenmiş ve 'büyücü ağıtı' veya 'Siyavuş öcü' olarak adlandırılan türküleri vardı⁷⁸.

Harezm'de Siyavuş hakkında efsanelerde onun bu ülkeye gelişi ve Keyhüsrev'in Türkleri yendikten sonra iktidarı eline geçirmesi anlatılır; verilen tarihler Nerşahî'ye göre daha geç tarihlere aittir. Biruni'ye göre⁷⁹ Harezm'de kültür İskender'den önce 980 yılında, yani M. Ö. 1292 yılında başlar; Harezmşahların İslam öncesi hanedanının kurucusu sayılan Keyhüsrev Harezm'de 1200 yılında iktidarını kurar.

Fars destanının Arapçaya tercümesi H. II ve III. yy.da üç bölgede gerçekleştiriliyordu⁸⁰: İran'ın batısında 'alçıdan inşa edilen kale'de nesilden nesle yabancı hükümdarlar hakkında efsaneler aktarıldı; Acem'in 'beyni' olan İsfahan'da; Arap yöneticilerin başkenti olan Merv'de son Sasanî

⁷² *Ta'rih-i Beyhak*, el yazı, 166a.

⁷³ Zerdüş tarafından dikilen kutsal serviyile ilgili öykü Firdevsî'nin *Şeh-name*'sinde yer almıştır (Said Nafisî nüshası, VI, 1499). Benzer efsaneler sözlü ortamda (Tate, Sîstân, II, s. 188), Zerdüş geleneğiyle ilişkili Orta Çağ edebiyatında (mesela, Dabîstân-i Mazâhib, çev., I, 306-309) da anlatılmıştır. Zerdüş'ün yaşadığı dönemi hesaplamak amacıyla bu efsaneler esas alınsa da, sonuçların ciddiye alınması söz konusu olamaz (bu tür çabaların sonuncusu için bkz: Hinz, *Zarathustra*, S. 22-25).

⁷⁴ 'Çesur Spandiat (İsfendiyar) mızrağı' efsanesini karşılaştırmız: Sebeos, 31; Marquart, *Beiträge*, s. 639; *Ērānšahr*, s. 83.

⁷⁵ Nerşahî, Schefer baskısı, 14–15, 21–22.

⁷⁶ Birunî, *Āsâr*, Zahau'nun baskısı, s. 234, bu mabetten bahseder (بيت نار). (Karşılaştırmız: Barthold, *Mesta do-musulmanskogo kulta*, bu baskı, c. II, b. 2, s. 478; Ramitan ve Ramuş köyleri hakkında bkz: Şişkin, *Arheologičeskie raboti 1937 g.*, s. 34-38; Ramuş adlandırması için bkz: Mackwart, *Wehrot und Arang*, S. 140).

⁷⁷ Jackson, *Zoroaster*, s. 180.

⁷⁸ Nerşahî, Schefer baskısı, 15. (karşılaştırmız: M. Dyakonov, *Obraz Siyavuşa*, Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 202–205; Kislyakov, *Soçinenie*, s. 65; Nerşahî, çev. Frei, 117).

⁷⁹ Birunî, *Āsâr*, Zahau baskısı, 35. Kronolojiyle ilgili olarak Sachau, *Zur Geschichte*, s. 484–489. Zahau, Birunî'nin verdiği tarih *Mecmua-at-tavârih va'l kisas*'takiyle aynı olduğunu ispat etmiştir. Buna göre Keykubad İskender devrinden önce 1063 yılında tahta geçmiştir. Eğer o (Firdevsî gibi) 100 yıl hüküm sürdüyse, varisi Keykavus 963 yılında kral olup, 813 yılına kadar 150 yıl hüküm sürmüştür; eğer sanıldığı gibi, Siyavuş'un kaçışı onun hükümdarlığının ikinci yarısına rast geldiyse, İskender'den önce 888 yılı, yani Birunî'nin verdiği tarih doğru olur.

⁸⁰ *Su'ûbija*, s. 263.

kralı III. Yazdigerd'in kaçarken birlikte getirdiği Pehlevîce yazmaların muhafaza edildiği Horasan kütüphanesinde. Sekiz tercümenin adı⁸¹ bilinir; üç tercüman İsfahanlıdır. *Huda-name*'yi çeviren ilk tercüman İbn al-Mukaffa Basra'da yaşamış ve halife Mansur'un (754-775) emriyle idam ettirilmiştir; ikinci çevirmen Muhammed ibn al-Cahm al-Barmakî, büyük ihtimalle, H. 187/ M. 803 yılında devrilen Barmakî bakanların müşterisiydi; Horasan'da, muhtemelen, halife Memun'un (813-833) kütüphanesinden çıkartılan anonim 'Fars krallarının tarihi' yazılmıştır; *Huda-name*'nin yirmi nüshasını esas alarak Fars krallarının kronolojik tarihçesini çıkartan, Şapur şehrinin mobedi Behram ibn Merdanşah ise Farıslıdır. M. S. IX. yy. ikinci yarısından itibaren yazmaya başlayan Musa ibn İsa'nın menşei hakkında bilgi yoktur; büyük ihtimalle o, Doğu İran'da yaşıyordu.

Huda-name Arapça çevirilerde 'Fars krallarının tarihi' (تاریخ) veya 'Fars krallarının hayat hikâyeleri' (سیر) olarak geçer; yeni Fars edebiyatında kitaba *Şah-name* adı verilir. İslam'ın etkisiyle *Huda* kelimesinin yerine *şah* kullanılmaya başlar; İskender ve Selevkoslar⁸² döneminde kralın ilahlaştırılması artık mümkün değildi; özellikle İran'ın doğusunda 'hükümdar'⁸³ anlamında kullanılan *huda* veya *huday* kelimesi artık sadece 'Tanrı' anlamında kullanılıyordu.

Huda-name'nin Arapça tercümelemleri hakkında geç dönemlerde yapılan atıf ve alıntılardan bilgi sahibi oluyoruz. Rozen, İsfahanlı Hamza'nın sözlerine dayanarak, çevirileri 3 kategoriye ayırır: sansürden geçirilmiş olanlar, ilave yapılmış olanlar, metni yeniden düzenlenmiş olanlar⁸⁴. İlk ve eserin tümünü içeren tercüme İbn Al-Mukaffa'nın olduğu kabul edilir; ona 'büyük *Şah-name*' denilmekteydi⁸⁵. Nöldeke, çevirileri bize ulaşan tercümanlar arasında İbn Al-Mukaffa'nın metnine sadık kalanlar İbn Kuteybe ve Evtihius olduğunu ispatlamıştır; onların yazılarının sayesinde Taberî ve başka tarihçilerin hangi bilgileri İbn Al-Mukaffa'dan, hangilerini ise başka tarihçilerden aldığını biliyoruz⁸⁶.

Eser, eski zamanlardan başlayarak efsanevî İran tarihini anlatır; Sasanî tarihi önceki hanelere nazaran detaylı ve epik çerçevede anlatılır; eserde, destanın içinde olduğu sosyal sınıfa, yani askeri aristokrasiye acıma duygusu kendini belli eder. Tarihî devrin olayları destan ruhunda anlatılır, aynı zamanda epik anlatılara tarihî hikâye görüntüsü verilir ve efsanevî kraların kesin kronolojisi saptanmaya çalışılır. Pehlevîce yazılan asıl metnin kronolojisi hakkında bir hükme varmak zor, çünkü tercümanlar çeşitli versiyonlardaki kronolojik veriler arasındaki farkları kendince kombinsayon yaparak kapatmaya çalışmışlar, bununla yetinmeyip *Huda-Name*'deki olayları başka halkların olaylarıyla karşılaştırarak tarih belirlemişlerdir. Hamza'nın alıntı yaptığı müneccim Ebu Ma'şar'ın (ölüm yılı: H. 272/ M. 885) sözlerinden Farısların o devirde 'kanuni' kronolojisi olduğunu ve Avesta'da 'insanlığın babası Gayumars'tan 'III. Yazdigerd'in tahta geçme gününe (16 Haziran 632) kadarki zaman kesin olarak belirlendiğini -4182 yıl 10 ay 19 gün- biliyoruz. 16 Haziran 632'de yeni devrin başlangıç tarihidir⁸⁷. Muhtemelen, *Huda-Name*'nin tercümanlarının hepsi İranlıydı; İslam dinine ya kendileri, ya babaları ya da dedeleri geçmiştir; aralarından bazıları millî dinlerine sadık kalmıştır; bununla birlikte hiç kimse Avesta kronolojisini kendisi için otorite olarak kabul etmez. Zerdüşt dininin mobedi Behram bile, Avesta'yı esas alarak değil, *Huda-Name*'nin çeşitli versiyonlarını esas alarak kendi kronoloji sistemini oluşturmuştur⁸⁸; bazı tarihçiler gibi o da efsanevî Behmen'i ismi Yunan kaynaklarından alınan

⁸¹ Karşılaştırmız: Rozen, *O perevodah Huda-name*, s. 174; İnstrntsev, *Sasanidskie etyudi*, s. 31; Kazvini, *Mukaddeme-i kadim-i Şah-name; Sefâ, Hamasarayı*, s. 56-68; Osmanov, *Svodi*, s. 153-166.

⁸² Ahamenîş yazıtlarında kral, Tanrı'nın yeryüzündeki elçisidir, Tanrı değildir.

⁸³ Merv beyinin torunlarına, dedelerinin III. Yazdigerd'in katlinde yardımcı olduğu için خداه کشان diyordular (Hamza İsfahanî, I, 63; Marquart, *Ērānšahr*, s. 76). Orta Asya şehzadelerinin ünvanları (buhâr-hudât, vardân-hudât, sagân-hudât, sâman-hudât vb) *hudât* (lehçe şekli) veya *hudâ* kelimesinin doğu İran bölgelerinde yaygın olduğunu düşündürür. Karşılaştırmız: Birunî, *Âsâr*, Zahau baskısı, 102, 11, خدایه. Farsça خدا (خدای) kelimesinin Arapçalaştırılmış şeklidir. Bu kelime, Doğu İran ve Orta Asya'da yeni Fars dilinin yayılmasıyla birlikte hükümdarların yerel (Soğd, Baktriya) ünvanlarının yerine geçer. Karşılaştırmız: Frye, *Notes on the early coinage*, pp. 26-29 (burada V. B. Henning'in *buhâr-hudât* ünvanı ile ilgili görüşüne yer verilir); Nerşahi, çev. Frye, s. 108.

⁸⁴ Rozen, *O perevodah Huda-Nâme*, s. 183.

⁸⁵ Bal'ami, çev. Doubet, 3; çev. Zütenberg, I, 4; Kanpur nüshası, 3.

⁸⁶ Taberî, çev. Nöldeke, XXI.

⁸⁷ Hamza İsfahanî, I, 11. Taberî (I, 1068, 5-7) bir 'büyüücünün' (المجوس) sözlerinden aynı rakamları gösterir (4182 yıl 10 ay 19 gün).

⁸⁸ Onun kronolojisini Hamza İsfahanî, I, 24-29 ve Birunî'de, *Âsâr*, Zahau'nun baskısı, 108-109, 115, 125-126 karşılaştırmız. Bunun yanı sıra bkz: Nöldeke'de gösterilen Gutschmidt'in notu (Taberî, çev. Nöldeke, 401, not 2). Bu nota göre Behram listesi Yahudi kaynakların temelinde oluşturulmuştur.

tarihî I Artakserks'le özdeşleştirir. Bize ulaşan Fars krallarının isimleri ve hükümdarlık yıllarıyla ilgili bilgi içeren listeler birbirlerinden çok farklı; şahsî hükümdarlık süresi yanında belirli bir hanedanın hüküm sürdüğü dönemin uzunluğu da belirtilir, fakat rakamları birbirine katarak kontrol edince her zaman farklı sonuç çıkar. Kronolojiyi zorlaştıran bir diğer husus, 632 yılına kadar Farslarda yıl sayımını başlatacak sabit bir dönemin olmamasıdır; sayım, kralların hüküm sürdüğü yılları esas alarak yapıldı. Bilim adamları, tarihlerin kontrolü için Selevkosların devrini temel alıyorlardı, ancak her zaman başarılı bir girişin olmuyordu. Bu devrin başlangıç yılı Suriyeliler tarafından yanlış olarak İskender'in ölüm tarihi olarak kabul edilirdi; üstelik Musa Kisrevî Huda-Name'de yanlış belirtilen Arsaklıların sadece 266 sene hüküm sürdüğü bilgisine dayanarak Sasanîlerin daha uzun süre hüküm sürdüğünü düşünür ve hanedanın listesini birkaç isimle tamamlar⁸⁹.

Belirtilen isimlerin dışında Fars hükümdarları veya Fars tarihi kronolojisi hakkında yazan başka yazarlara da atıfta bulunulur. İsimlerin arasında halife Mu'tasım'ın (833–842) çağdaşı mobed Ebu Cafer Zerdüş geçür. O, muhtemelen, İranlıydı, çünkü bakan Mihr-Narse ve kurduğu müesseseler hakkında bilgi verir⁹⁰. Birunî'ye göre, Fars kronolojisi üzerine onun yaşça büyük çağdaşı, 'matematikçi' (el-hâsib) Ebu-l-Ferac İbrahim ibn Ahmed ibn Halaf-az-Zancanî yazıyordu⁹¹. İlk Farsça Şah-Name'nin yazarı (onunla ilgili ileride bilgi verilecek) Hamza'da belirtilen Huda-Name'nin beş tercümesinden yararlanır, sonra Heratlı Yahudi Behram'ın eseriyle karşılaştırır⁹².

Kronolojik farkların yanı sıra, ne derleyicilerin ne de ilk tercümanların Pehlevîce metni aktarmakla sınırlı kalmadıklarının belirtileri var. Başka bir çalışmada⁹³ Hüsrev Anuşirvan'ın doğum yeri hakkında bilgileri karşılaştırdım. Kaynakların farklı bilgiler vermesi, Fars edebî geleneklerinin muhafaza edildiği üç ayrı bölgenin olmasından kaynaklanır: batı İran'daki 'alçı kule' (Huzistan sınırında), İsfahan ve çevresi, Horasan. Bu bölgelerin her biri en büyük Sasanî hükümdarını kendine mal etmek istiyordu. Sasanî bakanların torunları sayılan Barmakîlerin hükümdarlık döneminde Huda-Name'nin çeviri ve düzeltmelerine son Sasanî nazırının ismi 'Barmak' olarak ilave edilmiştir⁹⁴. Rosen'in fikrine⁹⁵ karşın, İbn-Al-Mukaffa'nın metninde bu ismin geçmesi imkânsız değil; Barmakîlerin hükümdarlığı daha sonraki dönemlere ait olmasına rağmen Halid İbn Barmak'ın (İbn al-Mukaffa'nın çağdaşı) yükselmesi ve halifeye yakınlığı⁹⁶ Farsları etkilemiş olabilir.

Doğu'nun romantik edebiyatında hükümdar karşısında bile doğruyu savunan, bilge, ideal bir bakan tipi çok yaygın. Mısırdaki yapılan arkeolojik kazılar böyle bir bakan hakkında yazılan bir kitabın uluslar arası edebiyat alanında bize ulaşan ilk eser olduğunu gösterir⁹⁷. Böyle bir tip olmadan destan olamaz. İran destanı son edebî şekline Horasan'da kavuşmuştur; bu, ideal bakan sıfatında tarihî İranlı Mihr-Narse'nin değil, Horasanlı efsanevî Buzurçmihir'in yer almasını açıklar. Evtihius'un metnine göre İbn Mukaffa'da bu isim⁹⁸ geçmez ve Hüsrev Anuşirvan'ın herhangi bakanı veya danışmanı hakkında bilgi verilmez. Muhtemelen, efsanenin oluşmasına Kubad (Hüsrev'in babası) zamanında yaşayan ve hükümdarın ağabeyi Camasp tarafından el konulan devleti geri alan, ama daha sonra idam ettirilen Zermihir (Evtihius'un matbaa baskısında⁹⁹ بزمره) hakkında hikâye tesir etmiştir. III. yy.da Ebu Hanif Dinaverî, Buzurçmihir hakkında Hüsrev devrinin 'en büyük bilgini'¹⁰⁰ olarak söz eder; bununla birlikte, Buzurçmihir'in

⁸⁹ Onun düşüncelerini Hamza İsfahani'de karşılaştırdınız (I, 16).

⁹⁰ Taberî, çev. Nöldeke, XXIII ve 502.

⁹¹ الحاسب kelimesi Birunî, Âsâr, Zahau'nun baskısı, 116, 1 ve 215, 16 geçmektedir. Ebu-l-Ferac-az-Zencanî'ye yapılan başka atıflar Zahau'nun indeksinde s. 7 belirtilmiştir.

⁹² Karşılaştırdınız: Osmanov, *Svodi*, s. 166–189.

⁹³ *Su'ûbija*, s. 265 (yukarıda s. 369–370).

⁹⁴ Taberî, çev. Nöldeke, 383, not 2.

⁹⁵ Rozen, *O perevodah Huday-Name*, s. 177.

⁹⁶ Taberî, II, 840, 3–6, Karşılaştırdınız: Barthold, *Barmakiden* (bu külliyat, cilt VI, s. 669–674).

⁹⁷ Meyer, *Der Papyrusfund*, s. 102–128.

⁹⁸ Makale metnindeki baskı hatası Barthold tarafından LO İVAN kütüphanesinde bulunan nüshada düzeltilmiştir.

⁹⁹ Evtihius, II, 177. Taberî'de I, 886, 14–17 vb.

¹⁰⁰ Dinaverî, 73, 19.

hayatına değinmez. İbrahim Beyhakî'ye¹⁰¹ ve *El-Mahâsin va-l-addâd*¹⁰² adlı kitabın anonim yazarına Buzurçmihr'in idam edildiği malumdu. Daha sonra Ebu'l Fazl Beyhakî gibi kimi yazarlar bu cezayı Hüsrev¹⁰³, kimileri onun oğlu Hormuzd¹⁰⁴, kimileri ise torunu II. Hüsrev'un¹⁰⁵ hükümdarlığı sırasında gerçekleştiğini yazmışlardır (Firdevsî'ye göre¹⁰⁶ Buzurçmihr, Hüsrev zamanında hapse atılır, ancak tekrar azat edilir). Kaynaklarda idam sebepleri arasında benzerlik yok. Firdevsî dâhil diğer Fars yazarlar Buzurçmihr isminin sadece Arapça şeklini biliyorlar (Buzurçmihr, Buzurgmihr); bununla birlikte Firdevsî'nin bazı hikâyeleri içerik olarak Horasanlı bakan hakkındaki Pehlevî hikâyeleriyle benzerlik gösterir. Buna dayanarak Darmsteter, Nöldeke'nin fikrine zıt olarak, Firdevsî'nin Pehlevîce bildiğini öne sürer¹⁰⁷.

Bilim adamları tarafından Yeni Farsça versiyonunun Pehlevîce aslına mı ya da Arapça tercümelere mi yakın olduğu konusunda değişik düşünceler ortaya atılır. Firdevsî'nin kendi sözleri ve manzumesine önsöz yazarların sözlerinden Nöldeke, Firdevsî'nin kullandığı kaynakların Arap edebiyatından bağımsız olduğu hükmüne varır; ona göre, Firdevsî metninin Arapça metinlerle birçok yönden uyuşması, Arap tercümanların Sasanî Huda-Name'sinin tam olarak çevrilmesini gösterir¹⁰⁸. Rozen ise Birunî'nin ilk Şah-name hakkındaki sözlerine dayanarak, Firdevsî manzumesinin içeriği Arapça tercümelere beslendiği fikrindedir; Firdevsî'nin manzumesi ve Arapça tercüme metinleri arasındaki farkların ise şairin hayal dünyasından değil, birkaç tercüme ve düzeltme metninin olmasından kaynaklandığını düşünür¹⁰⁹.

İlk Yeni Farsça Şah-Name yazma fikri, Birunî'nin ve Şah-Name'nin önsözünde Firdevsî'nin belirttiğine göre, Ebu Mansur Muhammed İbn Abd ar-Razzak'a aittir. Tarihten bilindiği gibi¹¹⁰, Ebu Mansur, Tus hükümdarıdır; M. 349/ H. 960 y. Horasan'ın sipahi saları olarak tayin edilir, ancak 961 y. yerini Alptekin'e bırakarak Tus'a döner. Samanî emiri Mansur'un tahta çıkmasıyla (961–976 y.) Alptekin yeni hükümdara karşı ayaklanır ve Ebu Mansur'un yardımıyla mağlup edilir; Ebu Mansur yeniden sipahi salar olarak tayin edilir, ancak Buyidlerle işbirliği kurar; Buhara Hanlığı 962 yılında ona karşı ordu gönderir ve bu savaşta o öldürülür. Firdevsî 'dihkân menşeli pehlivan' tabirini 'mobedlerin ellerinde dağınık halde bulunan' İran destanının parçalarını birleştiren Ebu Mansur için kullanır; bunun için o yaşlı mobedleri yanına çağırıp onların anlattıkları hikâyeleri kaydeder. Kitap, Dakikî adında genç bir şairin tarafından -ne zaman ve kimin için olduğu belli değil- manzume çevrilmeden önce de kitap meşhurdu. Dakikî, ölmeden önce sadece Güştasp ve onun Arcasp'la mücadelesi hakkında 1000 şiir yazabildi. Onun ölümünden sonra işini Firdevsî devralır ve manzumesine Dakikî'nin şiirlerini de alır¹¹¹.

Birunî bir yerde¹¹² 'şair' Ebu Ali Muhammed İbn Ahmed el-Belhî'nin Şah-Name'sinden, başka bir yerde¹¹³ Ebu Mansur İbn Abd ar-Razzak için yazılan Şah-name'den bahseder. İlkinde Fars halkının mitolojik atası Gayumars, ikincisinde Arsaklılar hakkında hikâyeler anlatılır. Bu iki metin Firdevsî'nin Şah-name'siyle tam olarak uyuşmaz.

Rozen'in haklı olarak belirttiği gibi¹¹⁴, Birunî'nin metninde 'Şah-Name' kelimesiyle iki farklı eser kastedildiğini düşünmek için hiçbir gerekçe geçmez. 'Şair' kelimesi, Birunî'nin elinde Ebu Mansur için derlenen metinlerin şiir olduğunu düşündürür. Buradan, Ebu Ali Muhammed İbn Ahmed el Belhî ve şair Dakikî'nin aynı şahıs olduğu hükmü çıkar. Dakikî'nin gerçek ismi

¹⁰¹ İbrahim Beyhakî, *Mahâsin*, 202, 14.

¹⁰² *El-Mahâsin*, s. 79, 3.

¹⁰³ Beyhakî, Morley baskısı, s. 412–415.

¹⁰⁴ *Şehnâme*, Mumbai litografisi, 1881–1883, s. 944; Sa'id Nafisi baskısı, VIII, 2507 ve ilerisi.

¹⁰⁵ Mesudî, *Murûc*, II, s. 224.

¹⁰⁶ *Şehnâme*, Mumbai litografisi, 1881–1883, s. 921. (Buzurçmihr ile ilgili rivayetler için bkz: Christensen, *La légende*; idem, *Les Gestes des Rois*, p. 65 sq.)

¹⁰⁷ Darmsteter, 'Revue critique', 1886, s. 1–8; Zaleman, *Mittelpersische Studien*, s. 215.

¹⁰⁸ Taberî, çev. Nöldeke, s. XIX.

¹⁰⁹ Rozen, *O perevodah Huday-Name*, s. 191.

¹¹⁰ Karşılaştırmamız: Barthold, *Turkestan*, II. bölüm, s. 261–263; bu külliyyatta cilt I, s. 310–311; Tagizâde, *Şah-nâme-i Firdausî*, s. 57–58; Minorsky, *The older preface*, s. 162–166.

¹¹¹ *Şehnâme*, Bombay litografisi, 1881–1883, s. 4–5, 566.

¹¹² Birunî, *Âsâr*, Zahau'nun baskısı, s. 99.

¹¹³ A.g.e., s. 116

¹¹⁴ Rozen, *O perevodah Huday-Name*, s. 190; karşılaştırmamız: Marr, *Baron V. P. Rozen*, s. 13–14.

Muhammed İbn Ahmed'dir¹¹⁵, Belhli'dir. Onun Ebu Ali künyesini taşıdığı hakkında bilgi yok; Ebu Mansur künyesini taşıyordu; daha sonra himayecisinin künyesini almış olabilir (aynı şekilde, Firdevsî künyesinin Gazneli Mahmut künyesiyle aynı olması tesadüf değil)¹¹⁶. Bizim fikrimize karşı delil, Firdevsî'nin Dakikî'nin ölmeden önce sadece 1000 şiir yazdığını belirtmesidir. Başka bilgilere göre, Dakikî'nin eseri daha hacimliydi¹¹⁷. Nöldeke'ye göre¹¹⁸ Şah-Name'ye dâhil edilen şiir parçası üstelik yarı sözde başlıyor ve yarı sözde bitiyor; bu parçanın önsözü olmalıydı ve büyük ihtimalle İran hükümdarları hakkında kısa tarih ve kronolojik bilgiler içerebilirdi.

Gene Firdevsî'den Ebu Mansur ve Dakikî'nin öncüleri olduğunu öğreniyoruz. Rüstem hakkında efsanelerin bir parçasını 'Merv'de Ahmed ibn Sahl'le birlikte oturan' Serv isimli bir şahıs anlatmıştır¹¹⁹. Nüfuzlu Merv dihkânlarından biri olan Ahmed ibn Sahl ilk Samanîlerin – İsmail, Ahmed ve Nasr – çağdaşıdır. Nasr zamanında kısa süreliğine Horasan'ı yönetir ve hükümdara karşı ayaklanır; isyan bastırılır ve Ahmed H. Zülhicce ayı 307/ 23 Nisan–22 Mayıs 920 yılında Buhara'da zindanda ölür¹²⁰. Ahmed ibn Sahl'in bir Fars milliyetçisi olduğunu tarihçiler yazar, ancak Fars edebiyatının ve destanının himayecisi olduğunu Firdevsî'den öğreniyoruz. Firdevsî'nin Arsaklılar hakkında hikâyesinde 'dihkân Çaç'a (Çirçik vadisi)¹²¹ atıfta bulunması, İran destanının derlenmesinde Maveraünnehir dihkânlarının yer aldığını gösterir.

Firdevsî, Dakikî'nin eserini ne zaman ele aldığını belirtmez. Fars edebiyatı tarihinden Dakikî isminin Samanî Abd ül-Melik (954–961)¹²², Mansur (961–976) ve Nuh (976–997)¹²³ ile bağlantılıdır. İbn Mukaffa'ya¹²⁴ ait Arapça metinden Rudakî tarafından tercüme edilen 'Kelile ve Dimne' örneği, İran destanının oluşturulmasında Arapçadan tercümelerin kullanıldığını düşündürür. Çünkü Firdevsî'nin ünlü Fars isimlerinin Arapça şekillerini kullanması ancak bununla açıklanabilir¹²⁵. Özellikle Hüsrev Anuşirvan'ın isminin كسرى olarak yazılması dikkat çekici, çünkü Horasan'da Arapça 'Kisra' isminin Farsça karşılığı 'Husrav' olduğu bilinir; Taberî yıllığının Farsça tercümesinde Huday-Name tercümanı Musa al-Kisravi 'Musa al-Hisravi' şeklindedir¹²⁶. Hüsrev tarafından kurulan şehir Firdevsî'de¹²⁷ زيב خسرو olarak adlandırılır. Şah-name'de II. Hüsrev'i anlatan bölümde خسرو şekli, Hüsrev Anuşirvan hakkındaki kısımlarda كسرى şekli kullanılır¹²⁸.

¹¹⁵ Ethé, *Neupersiche Litteratur*, s. 222. Nöldeke'de (*Das Iranische Nationalepos*, s. 147) Muhammed ibn Muhammed ibn Ahmed. Ethé gibi (*Rudâgî's Vorlauffer*, s. 57) Nöldeke de Dakikî'nin bir Zerdüsti olarak böyle isim taşıdığından şüphelidir. Ben E. Braun'un (*A Literary History*, I. cilt, s. 459) fikrini gerçekçi bulurum: Dakikî'nin kendisine gerekli olan dört şey (sevğilinin lal dudakları, arp sesleri, şarap ve Zerdüşt dini) hakkında şiirlerinde mensubu olduğu din belirtilir. Bunlar, geniş düşünceli Müslümanın sözleridir, Musevinin değil. Nöldeke, Dakikî'ye ait Şehnâme kısmında şairin Zerdüştlük hakkında söz geçmediğini belirtilir. (Karşılaştırmamız: Bertels, *İstoriya*, s. 163).

¹¹⁶ Kaynaklarda Dakikî'nin iki künyesi de – Ebu Ali ve Ebu Mansur – belirtilir. Daha geniş bilgi için bkz: Osmanov, *Svodi*, s. 176–180).

¹¹⁷ Hamdullah Kazvinî (*Ta'rih-i güzide*, Braun'un baskısı, s. 818) 3000, Afi (Lubab al-albab, II, s. 33) 20000 şiirden bahsedilir.

¹¹⁸ *Das iranische Nationalepos*, s. 148.

¹¹⁹ İbid., s. 145. ... زاد kelimesinin gerçekten de epitheton ornans olduğu ve şair isminin سرو olduğu Firdevsî'nin şiirinde görülür (Şehnâme, Mumbai litografisi, 1881–1883, 653) Wullers-Landauer baskısı, III, 1730.

کبون باز کردم بکفتار سرو

فروز نده سهل ماهان بمر و

¹²⁰ Barthold, *Turkestan*, b. I, s. 6–7 ve b. II, s. 251–252 (bu eserde c. I, s. 301).

¹²¹ *Şehnâme*, Bombay litografisi, 1881–1883, s. 721.

چنين گفت کوبنده دهقان چاچ

کز ان پس کسرا نبد تخت و تاج

¹²² Beyhakî'nin bir emirin ölümü üzerine kaleme aldığı şiir bu zat için yazılmıştır (Morley baskısı, s. 466). Abdülmelik'in oğlu Nasr için bkz: Barthold, *Turkestan*, b. II, s. 262; (bu eserde c. I, s. 311).

¹²³ Dakikî'nin Mansur ve Nuh için yazdığı şiirler için bkz: Afi, *Lubab-al-albab*, II, s. 12. Karşılaştırmamız: Browne, *A Literary History*, c. I, s. 460. Utbî'de Dakikî Samanî şairler arasında yer almaktadır (Utbî-Manini, I, s. 52; böylece, Browne yanlış atıfta bulunmuştur (II, s. 22); Nöldeke'nin atfı doğrudur. Dakikî için bkz: Minorsky, *The older preface*, s. 161, No 2; Bertels, *İstoriya*, s. 162.

¹²⁴ Ethé, *Neupersiche Litteratur*, s. 21. (Günümüzde çoğu araştırmacı, 'Kelile ve Dimne'nin bize ulaşan parçalarını (100 beyitten az) İbn Mukaffa'nın Arapça tercümesi değil, Ebulfazl Balamî'nin yaptığı Farsça tercüme olduğu düşüncesindedir. Bkz: *İstoriya*, s. 140 (burada yanlışlıkla Ebulfazl'ın oğlu Ebu Ali Balamî belirtilmiştir).

¹²⁵ Nöldeke, *Das Iranische Nationalepos*, s. 146. Burada "dass diese Schreibungen erst bei der letzten Redaction etwa durch einen Muslim eingeführt wären" durumu olasıdır. (Nöldeke'nin eserinin 2. baskısında (s. 19) bu satır düşürüldü.)

¹²⁶ Belamî, çev. Doubet; çev. Züitenberg, I, s. 4; Kanpur nüshası, s. 3.

¹²⁷ *Şehnâme*, Mumbai litografisi, 1881–1883, s. 866 (Said Nefisi baskısı, VIII, 2348).

¹²⁸ Behram Gur'un meşhur rakibi de خسرو olarak adlandırılır (*Şehnâme*, Bombay litografisi, 1881–1883, s. 778 ve Sa'id Nefisi baskısı, VII, 2099). Taberî'de (I, 858, 10, ve ilerisi) كسرى, Farsça'ya tercümesinde (Balamî, Kanpur litografisi, 299 ve ilerisi) خسرو

Şah-name'de II. Hüsrev hakkında hikâyeler efsanelere dayanır ve tarihi gerçekle alakası yok; galibiyetle sonuçlanan Bizans'la savaş, Asya'nın taşra bölgelerinin ve Mısır'ın işgali hakkında hiç söz edilmez¹²⁹. Diğer taraftan, Hüsrev Anuşirvan'a ayrılan bölümlerde Buzurçmihir'in yanı sıra tarihî olaylar hakkında Arap kaynaklarının verdiği bilgilere nazaran daha geniş bilgi verilir. Özellikle, 'Sogd'dan Ceyhun'a kadar' uzanan ülkede yaşayan Haytallarla Türklerin savaşı¹³⁰ çok güzel anlatılır; hükümdarın adı Gatfer, ordusu 'Kuşanlar ve Sogdlar'dan oluşur; Gatfer'in Buhara muharebesinde yenik düşmesinden sonra halk Faganış adında birini tahta oturtur. Semerkand'da Gatfer adında bir semt var¹³¹. Gatfer, Bizans kaynaklarında ülkesini Türklere terk edip Farslara kaçan Ephtalit Kutulf olabilir¹³².

İslam öncesi dönemde kaybolan Kuşanlar hakkındaki hikâye Şah-namede bir istisnadır. Dakikî ve Firdevsî'nin amaçları, epik anlatıları tam aktarmak değil, çağdaşlarının zevkine hitap eden edebî eser yaratmak idi. Kendilerinden önce gelenlerin Efrasiyab ve Arcasp'ı Türk yaptığı gibi, yaşadıkları zamanın coğrafik ve etno-coğrafik adlarını kullanır ve kahramanları o günün gerçeklerine göre nitelendirirler. Mesela, Filipp ve Aleksandr Roma imparatoru olarak gösterilir; Sasanîler döneminde Bağdat ve Şiraz büyük şehirmiş gibi anlatılır; Huda-name'de geçmesi imkânsız olan halklara rastlanır, Ruslar dâhil¹³³. Bunun yanı sıra tarihî kahramanlar için malsal ortam yaratılır: örneğin, M. S. V.yy.da¹³⁴ bir hükümdar Hindistan'da bir ejderhayı öldürür. Destan tarihle bütünleşir: Feridun'dan itibaren mitolojik hükümdarlar Sasanîler gibi uzun mektuplar yazar ve Sasanîlerin de mitolojik hükümdarlar gibi bilge danışmaları vardır.

Firdevsî'nin manzumesi, Fars edebiyatının bir kolu olan kahramanlık destanının son eseridir; daha sonraki dönemlerde eski kahramanlıkları ve tarihî olayları şiir türünde ifade etme çabaları Şah-Name'nin kuru ölü taklididir¹³⁵. Halk destancılık geleneği, kitap kültürünün yavaş girdiği bölgelerde birkaç asır daha devam eder. Rüstem'in yurdu Sîstân'da M. S. XIII. yy. tarihçisi Cüzcanî, İran destanının yaygın motifini içeren efsane duyar: müstakbel hanedan kurucusunun yükselmesine işaret olan 'Kral' çocuk oyunu, bu sefer Müslüman hükümdara uyarlanmıştır¹³⁶. Bu motif Herodot'ta (I, 114) da görülür.

¹²⁹ Bunu Nöldeke (Taberî, çev. Nöldeke, s. 356, not 1) de belirtir.

¹³⁰ *Şehnâme*, Mumbai litografisi, 1881-1883, s. 888 (Said Nafisî baskısı, VIII, 2413); Mol baskısı, VI, s. 310, beyit 1811; çev. Mol, VI, 246 sq (Ghatfer).

¹³¹ Barthold, *Turkestan*, b. I, s. 63 ve b. II, s. 88 (bu eserde, c. I, s. 137).

¹³² (Menandr, Fragm. 10 ve 18) – FHG, IV, (s. 206), 225 (karşılaştırm: Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, s. 94 : Ephtalit demir paralarında Katulf olarak okunması tam güvenilir sayılmaz.

¹³³ *Şehnâme*'nin Mumbai nüshasında 1881-1883, s. 670 Makedonyalı Filipp ile birlikte Rus çarı (شاه روس) da belirtilir. روس okunuşu Mekan'ın baskısında (1263, 11), Laknausk litografisi (I, 102) ve Asya Müzesinde (175, I. 317b; 175a, I. 455b; 175s, I. 326b); Mol baskısı (V, 52, şiir 43; çev., V, 40) سوس aynı okunuş, Asya Müzesinde bulunan ve V. A. Jukovskiy'e ait (İNA S 1654) 849/ 1455) elyazmada (s. 1134) geçer ve Dorn 329 (733/ 1332-33 y.), litografı 219a (Wullers-Landauer baskısı, III, 1777, şiir 43 (Sa'id Nafisî baskısı, VI, 1777, şiir 43) روس geçer. II. Hüsrev'e çeşitli halklar tarafından sunulan hediyeler ile ilgili hikayenin tüm versiyonlarında Rusların adı geçer (*Şehnâme*, Mumbai litografisi, 1881-1883, 1060, Mol baskısı, VII, 328, şiir 3905; Mekan baskısı, IV, 2015, 1, Dorn 329 elyazması, I. 354a; Jukovskiy elyazması (=İNA S 1654), s. 1434; çev. Mol, VII, 268). Bu bilgileri, F. A. Rozeenberg'in yardımıyla temin ettim.

¹³⁴ Behram Gur (*Şehnâme*, Mumbai litografisi, 1881-1883, s. 796; Said Nafisî baskısı, VII, 2224). Arap versiyonlarında filden bahsedilir (Taberî, çev. Nöldeke, s. 106).

¹³⁵ Karşılaştırmız: Bertels, *İstoriya*, s. 239; Braginskij, *İs istorii*, s. 307; Sefâ, *Hamassarayî*.

¹³⁶ Cüzcanî, çev. Raverti, I, 20-21.

